

UOT: 821.512.162(091)

Qərənfil Quliyeva *

MÜHACİRƏT MƏTBUATININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Xülasə

Mühacirət irsi Azərbaycanın ümumi mədəni irsinin ayrılmaz bir hissəsi olduğu kimi, mühacirət mətbuatı da Azərbaycan mətbuatının ayrılmaz tərkib hissəsidir və onun tarixinin öyrənilməsi çox vacib məsələdir. Bu proses 1920-ci il aprel işğalından başlayaraq 1991-ci ilə – Sovet İttifaqının rəsmi dağılmasına qədər davam etdi. 1988-ci ilin sonlarından etibarən mühacirət irsi, mühacirlər haqqında yazılar yazılmağa başlandısa da, bu mövzu 1990-cı illərin əvvəllərindən müstəqil araşdırma obyektı oldu. Azərbaycanın mühacirət irsi müxtəlif tədqiqatların mövzusu olmasına baxmayaraq, mühacirət mətbuatını öyrənmək lazımdır. Əks halda, mühacirət mətbuatını öyrənmədən, Azərbaycan mətbuatının tamamilə araşdırıldığını iddia etmək mümkün deyil.

Açar sözlər: mühacirət irsi, Azərbaycan mühacirət mətbuatının tarixi, mühacirət mətbuatının tədqiqatçıları, siyasi mühacirət, sovetlərin mühacirlərə münasibəti

STUDYING OF THE EMIGRATION PRESS

Summary

As the emigrant heritage is an integral part of the general cultural heritage of Azerbaijan, also the emigration press is an integral part of the Azerbaijani press. Studying this history is a very important issue as well. This process began in the April occupation of 1920 and continued until 1991, the official collapse of the Soviet Union. Since the end of 1988, they began to write articles on emigration history, heritage and migrants, but this subject became an independent research object only in the beginning of 1990. Despite the fact that the emigration heritage of Azerbaijan is the subject of various researches, there is a need to study the emigration press. Otherwise, without research of the emigration press, it cannot be asserted that the Azerbaijani press was fully investigated.

Key words: emigration heritage, history of Azerbaijani emigration press, researches of the emigration press, political relation, attitude of the Soviet Union to emigrants

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ЭМИГРАЦИОННОЙ ПЕЧАТИ

Резюме

Как эмиграционное наследие является неотъемлемой частью общего культурного наследия Азербайджана, так же и эмиграционная печать является неотъемлемой частью азербайджанской печати, а изучение её истории является очень важным вопросом. Этот процесс начался в апрельской оккупации 1920 года и продолжался до 1991 года официального распада Советского Союза. С конца 1988 года начали писать статьи об эмиграционной истории, наследии, эмигрантах, но в независимый объект исследования эта тема превратилась лишь в начале 1990 года. Несмотря на то, что эмиграционное наследие Азербайджана является предметом различных исследований, имеется необходимость в изучении эмиграционной печати. В противном случае, без исследования эмиграционной печати нельзя утверждать, что азербайджанская печать была полностью исследована.

Ключевые слова: эмиграционное наследие, история азербайджанской эмиграционной печати, исследователи эмиграционной печати, политическое отношение, отношение Советского Союза к эмигрантам

* Bakı Dövlət Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: frauhadshieva@gmail.com

Giriş. Burada əsas məqsəd Azərbaycan mühacirət mətbuatının və mətbuatşünaslığının tarixini, fəaliyyət istiqamətini ciddi şəkildə araşdırmaq və ortalığa qoymaqdır. Mühacirət irsi ümumazərbaycan mədəni irsinin tərkib hissəsi olduğu kimi, mühacirət mətbuatı da bilavasitə Azərbaycan mətbuatının bir hissəsidir və bu tarixin öyrənilməsi olduqca əhəmiyyət kəsb edən vacib məsələdir. Uzun illər sovet sistemi bu mövzuda araşdırmaların aparılmasına imkan verməmişdir. Bu proses 1920-ci ilin aprel işğalından, 1991-ci ildə Sovetlər Birliyinin rəsmi olaraq dağıldığı zamana qədər davam edib.

Azərbaycan mühacirət irsi müxtəlif araşdırmaların mövzusu olsa da, bunların arasında Azərbaycan mühacirət mətbuatşünaslığının hərtərəfli öyrənilməsi mühacirət mətbuatının da araşdırılmasının zəruriliyini ortaya çıxardı. Mühacirət mətbuatı, onun tarixi, ayrı-ayrı nəşrlər, nəşir və redaktorlar, mətbu nümunələr, xüsusilə publisistikanın mövzusu, ideya istiqaməti, dil-üslub, sənətkarlıq məsələləri barədə araşdırmaların aparılması həm milli-mədəni irsə ehtiram, həm də ənənələrin yaşadılması, zənginləşdirilməsi baxımından faydalıdır.

Mühacirət mətbuatı ilə bağlı vacib bir məsələyə, mühacirət mətbuatının nəşr tarixinə aydınlıq gətirilməlidir. Məsələ burasındadır ki, mühacirət mətbuatı ilə bağlı araşdırmalar aparan tədqiqatçıların əksəriyyəti Azərbaycan xalqının böyük ideoloqu, istiqlal aşığı, istedadlı mühərrir M.B.Məmmədzaadənin 1937-ci ildə qələmə aldığı və 1938-ci ildə Berlində, “Qurtuluş” məcmuəsinin mətbəəsində nəşr etdirdiyi “Milli Azərbaycan hərəkatı” adlı əsərindəki “Yeni Qafqasya” yalnız azərbaycanlıların deyil, bütün rus əsilli türklərin xaricdə çıxardıqları ilk məcmuə idi” – fikrinə istinadən mühacirət mətbuatı tarixinin 1923-cü il sentyabrın 26-dan İstanbulda buraxılan “Yeni Qafqasya” jurnalı ilə başladığını iddia edirlər. Halbuki belə deyildir. M.B.Məmmədzaadə kitaba yazdığı “Başlarkən” adlı ön sözdə etiraf edir ki, “məhdud məxəz və vəsiqələrə dayanaraq meydana gətirilmiş bu əsərin nöqsanlı olacağına müdrikiz” [1, s.24]. M.B.Məmmədzaadə 1953-cü ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan mühacirlik mətbuatının otuz illiyi (1923-1953)” adlı məqaləsində yazırdı: “26 sentyabr 1923-cü ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən İstanbulda təsis olunan “Yeni Kafkazy” dergisi ilə də, Azad Azərbaycanın milli mətbuatının mühacirətdə təməlləri qoyulmuşdu” [2, s.202].

Mətbuat tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından olan filologiya üzrə elmlər doktoru Abid Tahirli bir sıra dəlillərə istinad edərək, mühacirət mətbuatı tarixinin “Molla Nəsrəddin” jurnalının Təbriz nömrələrindən başladığını iddia edir.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra inqilabın fəsadlarından narahat olan Mirzə Cəlil ölkəni tərk edərək İrana keçmək məcburiyyətində qalır. O, İranda, Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi Təbrizdə məskunlaşır. Sovet tədqiqatçıları Mirzə Cəlilin bu qərarını özünəməxsus yozurlar. Hətta onun inqilabçı Şeyx Məhəmməd Xiyabaniyə yardım etməyə getdiyini yazanlar da var. Halbuki belə olmamışdır. Mirzə Cəlil ölkəni tərk etməyə məcbur olmuşdur. Bu haqda Həmidə xanım Cavanşirin (Məmmədquluzadə) 2011-ci ildə yenidən çapa hazırlanan “Xatirələrim” kitabında yetərinə fakt var və bu xatirələrdən bəlli olur ki, köç Mirzə Cəlilin ürəyincə olmasa da, buna məcbur olub.

Professor Əziz Mirəhmədov oncildlik “Molla Nəsrəddin” faksimelinin birinci cildinə (Bakı, 1987) yazdığı “Molla Nəsrəddin”: dünən, bu gün, sabah” adlı ön sözdə yazıçının mühacirətini belə izah edirdi: “...Fevral və oktyabr inqilabları adı ilə məşhurlaşan hadisələrin imperiya xalqlarına, o cümlədən azərbaycanlılara xoşbəxtlik gətirə bilməyəcəyini dərk edirdi: arvadı Həmidə xanımın malikanə, torpaq, məktəb sahibi, “mülkədar-xeyriyyəçi qadın” olması, qardaşı Ələkbərin isə İran inqilabı fədailərindən, Səttarxanın yaxın silahdaşlarından biri kimi tanınması, erməni-daşnak canilərinin Qarabağdakı vəhşilikləri zamanı silah götürüb Xankəndindəki vuruşlarda iştirak etməsi və s. kimi səbəblər əlindən Təbrizə *mühacirətini* (kursiv bizimdir) labüd etmişdir” [3, s.4].

Beləliklə, Mirzə Cəlil 1920-ci ildə bir ölkədən – Şura Azərbaycanından digər ölkəyə –İrana mühacirət etmişdir. Professor Xaləddin İbrahimli də bu fikrində tam haqlıdır ki, “mühacirət” anlayışının mahiyyətindən aydın olur ki, vətəndən vətənə mühacirət olmur. Hər ikisi qeyri-müstəqil olan bir Azərbaycandan o birinə keçid sözün rəsmi mənasında SSRİ-dən İrana mühacirət idi” [4, s.22].

Elmi yeniliyi əsasən ondan ibarətdir ki, bu məqalədə Azərbaycan mühacirət mətbuatşünaslığı heç bir siyasi rejimə, sistemə söykənmədən öyrənilir, əldə olunan nəticələr demokratik dəyərlər prizmasından qiymətləndirilir. Azərbaycan mühacirət mətbuatının və mətbuatşünaslığının uzun illər diqqətdən kənarda qalan məqamlarına da imkan daxilində yer ayrılıb. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan mühacirət irsi müxtəlif araşdırmaların mövzusu olmuş və bu araşdırmalarda mühacirət mətbuatının tarixi, fəaliyyəti, yaradıcıları haqqında çox dəyərli, elmi fikirlər söylənilib. “Mühacirət irsinin yaranma səbəbləri və milli istiqlal mübarizəsi ilə sıx əlaqəli tədqiqi öyrənilməmişdir. Digər tərəfdən, bu mövzu Avropa ölkələrinin arxiv materiallarına istinadən də tədqiq edilməyib. Araşdırılan mövzularda əsas tədqiqat obyekti olaraq həmin qəzet və jurnallardakı materiallar, yazılar təhlilə cəlb edilib. Odur ki, mühacirət irsimizin daha çox Türkiyə və Avropa ölkələrinin arxivlərinə, mühacirlərin şəxsi yazışmalarına, sənədlərinə əsaslanıb tədqiq edilməsi son dərəcə vacibdir”, – [5, s.8] deyən Nəsiman Yaqublunun “Bakının qurtuluşu” (2010), “Azərbaycan mühacirət irsi” (2011), “Müsavat partiyasının tarixi” (2012), “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası” (2013) əsərləri mühacirət mətbuatımızın öyrənilməsi üçün həm çox dəyərli, həm də əhəmiyyətlidir. Müəllifin “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası” əsərində M.Ə.Rəsulzadənin mühacirətdəki fəaliyyəti digər əsərlərə nisbətən daha geniş və ətraflı araşdırılmışdır. Azərbaycanda M.Ə.Rəsulzadə haqqında həmin ilk kitab da məhz 1990-cı ildə N.Yaqublu tərəfindən çap edilmişdi. “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” adlı həmin kitabda müəllif M.Ə.Rəsulzadə irsinə uzun illərini həsr edərək, 2013-cü ildə “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ensiklopediyası” adlı fundamental əsər ortalığa qoyub. İlk dəfədir məhz bu əsərdə M.Ə.Rəsulzadənin həm Azərbaycanda, həm də mühacirətdəki fəaliyyəti geniş və dəqiq araşdırılmışdır.

A.Tahirli qeyd edir ki: “Ölkəmizdə Azərbaycan mühacirəti, onun tarixi, yaranma səbəbləri, sosial-siyasi tərkibi, mərhələləri və s. problemləri haqqında mətbuatda ilk dəfə dolğun, analitik, bir qədər də dəqiq desək, program-məqalə ilə çıxış edən yazıçı-ədəbiyyatşünas [6, s.6] Elçin Əfəndiyev olub”. O, “Azərbaycan mühacirəti haqqında” adlı məqaləsində yazırdı: “Azərbaycan mühacirətini bir qurum kimi öyrənməli, elmi-nəzəri şəkildə onun demoqrafik, siyasi-ictimai və sosial təsnifatını verməliyik. Məlum səbəblər üzündən bu sahədə, yəni Azərbaycan mühacirətinin öyrənilməsi sahəsində az iş görülmüşdür, ciddi, sanballı tədqiqatlar yox dərəcəsindədir, mühacirətə birtərəfli münasibət, bu münasibətdəki bədnam sinfilik prinsipi uzun zaman hakim ideologiyanın tərkib hissəsi olmuşdur” [7].

Azərbaycan öz müstəqilliyini yenidən bərpa etmək uğrunda mübarizə apardığı illər – 1980-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində mühacirət mətbuatı öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoyur. Bu zaman həmin sahəyə çox güclü maraq artır. Buna səbəb: “Dəmir pərdə”nin götürülməsi, xaricdə yaşayan həmvətənlərlə əlaqənin genişlənməsi, xarici ölkələrdə və respublikamızda irimiqyaslı tədbirlərin keçirilməsi bir tərəfdən bu prosesə marağı daha da aktualaşdırırdı, digər tərəfdən elmi tədqiqatların yazılmasına təkan verirdi” [8, s.5].

Mühacir mətbuatının tədqiqi məsələsinə daha böyük yol açan hadisələrdən biri də 1988-ci ilin əvvəllərində “Vətən” Cəmiyyətinin fəaliyyətə başlaması, 1989-cu ildə İstanbulda Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi, Mədəniyyət mərkəzinin açılması elmi-ictimaiyyət arasında bu sahəyə böyük maraq oyatdı.

Azərbaycanda baş verən bütün proseslərə “Vətən” Cəmiyyətinin köməkliyi ilə ilk olaraq Türkiyə öz münasibətini bildirməklə yanaşı, qaygısını da əsirgəmədi. Həmin dövrdə və müstəqilliyin ilk illərində “Azərbaycan” (Ankara) jurnalı ölkədə gedən ictimai-siyasi prosesləri, xüsusilə Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələri diqqətlə izləyərək, dərhal reaksiya verirdi.

Bu zaman E.Əfəndiyev xaricdə yaşayan həmvətənlərlə Azərbaycan Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti – “Vətən” qurumunu yaratdı və cəmiyyətin orqanı olan “Odlar yurdu” qəzetini təsis etdi. “Azərbaycan Sovet mətbuatı tarixində ilk dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi M.Ə.Rəsulzadə haqqında “Odlar yurdu” qəzetində böyük həcmli yazı dərc olundu” (“Odlar yurdu” qəzeti, № 7, sentyabr 1988). “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” sərəlvhəli məqalədə siyasi-ictimai xadim

M.Ə.Rəsulzadənin həyatı, yaradıcılığı haqqında məlumat verilir. M.Əliyevin silsilə şəklində qəzetdə çap edilən məzmunlu məqalələri “azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağırış” rolunu oynayırdı.

Mühacirət mövzusu zaman-zaman Türkiyə və Avropa, Amerika tədqiqatçılarının da diqqətini cəlb etmişdir. Onların əsərlərində yanlış mülahizələr, mübahisəli məqamlar, xırda səhvlər olmasına baxmayaraq, “əsas müsbət cəhətləri onunla bağlıdır ki, burada tarixi obyektivliyin gözlənilməsi diqqəti cəlb edir” [9, s.20].

Bəzi tədqiqatlardan belə aydın olur ki, 1960-cı illərin əvvəllərindən 70-ci illərin əvvəllərinə kimi Azərbaycan mühacirətində, xüsusilə mühacirət mətbuatı tarixində süstlük, dalğınlıq və durğunluq dövrü kimi xarakterizə edilir. Həmin illərdə yalnız “Azərbaycan” jurnalı (Ankara), özü də böyük fasilələrlə, birləşmiş saylarla nəşr olunubdu.

1970-ci illərin sonu, 1980-ci illərin əvvəllərində isə mühacirlərin fəaliyyətində nisbətən canlanma yarandı. 1979-80-ci illərdə İran İslam inqilabından sonra hakimiyyətə gələn Xomeyni rejiminin siyasəti yüz minlərlə azərbaycanlıyı ölkədən didərgin saldı. 1985-86-cı illərdə SSRİ-də başlanan aşkarlıq və yenidənqurma siyasəti imperiyanı süquta sürükləyən milli-azadlıq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu. Mənfur ermənilərin Dağlıq Qarabağdakı separatçı fəaliyyəti və onların azərbaycanlılara qarşı ağılasığmaz vəhşilikləri ölkə daxilində olduğu kimi, xaricdəki azərbaycanlıların da kəskin etirazına, qəzəbinə səbəb oldu. Mühacir nəşrlərin başlıca mövzusu Azərbaycanın azadlığı, ərəzi bütövlüyü və eyni zamanda erməni vəhşiliyinin ifşası idi.

Nəticə. Məqalədə Azərbaycan mühacir mətbuatşünaslığının keçdiyi yol qismən öyrənilir və ümumiləşdirilir. Beləliklə, mühacirət mətbuatı, onun ideali, məramı, istiqlal davası, bu mücadilənin, ideoloji mübarizənin fədakar daşıyıcıları, şanlı tariximizin şahidləri, salnaməçilərinin özləri bu gün tariximizin ədəbi, unudulmaz qəhrəmanlarına və mövzusuna çevrilmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədzadə M. Azərbaycan hərəkatı. Bakı, “Nicat”, 1992.
2. Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013.
3. Mirəhmədov Ə. “Molla Nəsrəddin”: dünən, bu gün, sabah. “Molla Nəsrəddin” faksimeli, on cildə, I cild (1906-1907). Ön söz. Bakı, “Yazıçı”, 1987.
4. Jurnalistika (ictimai-siyasi, humanitar elmlər seriyası). Bakı, 2014, № 272.
5. Yaqublu N. Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və M.Ə.Rəsulzadə. Bakı, “Adiloğlu”, 2001.
6. Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatı (I hissə). Bakı, “Qapp-poliqraf”, 2002.
7. Elçin. Azərbaycan mühacirəti haqqında. “Odlar yurdu” qəzeti, noyabr 1991.
8. Tahirli A. Azərbaycan mühacirət mətbuatı (II hissə). Bakı, “Ozan”, 2003.
9. Məmmədov X. Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin həddində. Bakı, 1999.
10. Həbibbəyli İ. “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri”. Bakı, Azərənşir, 1997, Naxçıvan, “Əcəmi” NPB, 2009.